

JUGOSLAVIJA 1941, Titograd 1982, 124 str.

Ustanička 1941. godina odavno je budila širi interes. Pa, ipak, može se reći da dosadašnji historiografski radovi nisu odražavali tako i toliko izražen interes, da ponekad nisu bili na nivou veličine i značaja toga događaja. U svakom slučaju ta složena i veoma zanimljiva tema tražila je nova naučna poniranja istraživača kojima je to najuža specijalnost.

Jugoslavija 1941. zbornik je radova skladno ukomponovanih. Njihovi su autori naši poznati historičari — Pero Morača, Vjenceslav Glišić, dr Đerd Gal, dr Milutin Folić, general i historičar Milija Stanišić, Zdravko Klanšček, dr Zdravko Antić, dr Ivan Jelić i dr Rastko Terzioski.

Pero Morača dao je pregled političke situacije u zemlji i svijetu 1941. godine, određujući pravo mjesto Jugoslavije u sklopu međunarodne političke situacije. Insistirao je na stavu da objektivno sagledavanje položaja Jugoslavije 1941. godine, i svake dalje godine rata, zahtijeva analizu i ocjenu širih međunarodnih zbivanja. Jugoslavija je u historiji imala zbog svoga geostrategijskog položaja izuzetnu ulogu, koja je bila to veća što su sukobi bili složeniji. Takav položaj Jugoslavije budio je interes velikih sila i malih država sa obje strane zaraćenog fronta.

U uslovima drugoga svjetskog rata, jedino je KPJ u Jugoslaviji bila na nivou događaja i historijskog izazova. Ona je još na svojoj V zemaljskoj konferenciji u Zagrebu u oktobru 1940. godine utvrdila platformu odbrane zemlje i njene demokratizacije. Na Majskom savjetovanju 1941. godine revolucionarni program KPJ razrađen je kao koncept narodnooslobodilačkog rata sa oslobodilačkom i revolucionarnom komponentom. Ocijenjeno je vrlo važnim da se jasno precizira stav KPJ kako oslobođenja za bilo koji kraj ili narod u Jugoslaviji ne može biti u uslovima okupacije, bez obzira na položaj u Kraljevini Jugoslaviji.

Kao specifičnost jugoslovenskog iskustva Morača je istakao da se ustanak razvijao u opštenarodni rat sa jasnim obilježjima revolucije. Taj rat je postao dugotrajan i za sebe vezao brojne snage okupatora. Morača je dalje izložio kako se i zašto konstituisala revolucija, ali i kontrarevolucija u Jugoslaviji — što je opštepolitičke prilike u zemlji činilo izuzetno složenim.

Prilike u Srbiji 1941. godine bile su takođe vrlo složene. Dr Vjenceslav Glišić naglasio je ova pitanja: okupacioni sistem, ustaničke borbe do septembra 1941. godine, vrijeme Užičke Republike i odmazda okupatora zbog dotadašnjeg uspjeha NOP-a.

Okupacioni sistem u Srbiji izgrađivan je veoma perfidno i vrlo okrutno. Razvijena je velika propaganda sa ciljem da se okupacija Jugoslavije prikaže njenim narodima kao oslobođenje od srpske »okupacije«. U tom smislu su ostali narodi zasuti raznim obećanjima u osnovi kojih je bilo antisrpstvo. Uostalom, Hitler je aprilski rat okvalifikovao kao rat protiv Srbije, a ne protiv Jugoslavije. Dr Glišić je, međutim, iznio i vrlo zanimljivu tezu — budućnost Srbije u okviru »novog poretka« bila je sasvim nejasna. I takva je ostala do kraja rata.

U pripremama za ustanak KPJ u Srbiji stoji na raspoloženju oko 2500 članova i oko 9500 članova SKOJ-a. To je bila velika snaga koja je objektivno mogla kontrolisati situaciju u Srbiji, iako je bila vrlo komplikovana. Položaj Srbije

bio je višestruko značajan; 1. zbog srpske buržoazije koja je bila na vlasti u međuratnoj Jugoslaviji, i 2. zbog monarhije koja je iz Srbije. Sve je to prevaziđeno snagom KPJ i njenim uticajem na narodne mase. Od maja 1941. godine u Srbiji se nalazio Josip Broz Tito, što pozitivno utiče na to da KPJ definiše ključna pitanja NOR-a i revolucije. Vjerovatno je i zbog toga ustanak u Srbiji 1941. godine bio najbliži zamišljenoj koncepciji Centralnog komiteta KPJ i Josipa Broza Tita o ustanku u Jugoslaviji 1941. godine.

Nakon zasjedanja u Stolicama 26. septembra 1941. godine, NOP u zemlji doživljava veliki uspon. Na području Srbije konstituise se prostrana slobodna teritorija poznata pod nazivom Užička Republika sa oko 25.000 boraca. Revolucionarna vlast izgrađena je piramidalno sa Glavnim NOO za Srbiju. U tome periodu revoluciji se suprotstavlja kontrarevolucija oličena u četničkom pokretu Draže Mihailovića. Politička platforma četništva u osnovi je nacionalistička i zato je bila osuđena na propast. Uz to su četnici prihvatili vrlo nepopularnu parolu čekanja, čime su izgubili i ugled i vrijeme koje više nikada nijesu mogli nadoknaditi.

Užička Republika u srcu porobljene Evrope bila je snažan udarac njemačkom fašizmu. Zato se svom snagom okomio na nju, angažujući 100.000 vojnika. Pri likvidaciji slobodne teritorije u tome dijelu zemlje okupator je ispoljio izuzetnu okrutnost. Poznate su masovne odmazde koje je okupator počinio u Kraljevu i Kragujevcu s jeseni 1941. godine. Centar NOP-a seli se iz Srbije u Bosnu.

Dr Đerđ Gal istakao je mnogonacionalni sastav stanovništva Vojvodine, sugerišući zaključak da upravo tu treba tražiti specifičnosti 1941. godine toga dijela Jugoslavije. U takvom nacionalnom sastavu najbrojniji su Srbi i Mađari, pa je prirodno što im je KPJ poklonila posebnu pažnju.

Teškoće za Vojvodinu nastaju još prije aprilskog rata 1941. godine. Naime, poslije provale u partijskoj organizaciji 1936. godine, Vojvodina je imala samo 50 članova KPJ. Taj je broj znatno povećan do aprilskog rata 1941. godine. Međutim, članstvo je bilo mlado i bez revolucionarnog iskustva, koje bi bilo dragocjeno u rješavanju složenih političkih problema koje je donijela 1941. godina u Vojvodini.

KPJ u Vojvodini ulazi u ustanak 1941. godine sa oko 1200 članova i oko 2000 članova SKOJ-a. Od naoružanja raspolaže se samo sa oko 500 pušaka i 15 mitraljeza, što je bila još jedna otežavajuća okolnost za razvoj ustanka u Vojvodini. Vjerovatno se i zbog toga pristupa diverzijama specifičnim za Vojvodinu, kao što je paljenje žita, kako ga neprijatelj ne bi iskoristio za prehranu svoje vojske.

Inače, Vojvodina je u malome doživjela sudbinu Jugoslavije nakon njene kapitulacije. Njena teritorija bila je rasparčana: Banat je ušao u sastav Nedićeve Srbije, Bačku i Baranju anektirali su Mađari, a Srem je pripojen kvislinškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Sva tri okupaciona sistema međusobno su antagonistička, jer ni jedan od njih nije bio zadovoljan onim što je dobio.

Narodnooslobodilački pokret u Vojvodini nije bio međusobno povezan. Najjači je bio u Banatu, tamo je i počeo ustanak. Ustanak nije vezan za neki termin, otuda Vojvodina i nema svoga dana ustanka. Prvo se počinje sa manjim diverzantskim akcijama koje kasnije okrupnjavaju, pa se osnivaju i manji odredi koji su u julu 1941. godine imali oko 4500 boraca. Osnovno nao-

ružanje je hladno oružje i šibice za paljenje žita. U Sremu ustanici pokušavaju da iz zatvora oslobode stare revolucionare. Širinu platforme ustanka odražava parola koja je tu nikla — »Svi smo mi jedna partija — pokreta otpora«. U procjeni političke situacije ispoljavaju se zablude karakteristične za još neke krajeve u Jugoslaviji. Naime, i u Vojvodini se računalo da će rat, nakon ulaska SSSR-a u nj, biti brz, kratak i pobjedonosan. Vladalo je takvo oduševljenje i želja da se u jednom naletu uradi sve. Čekali su se sovjetski padobranci na prostranim poljima Vojvodine kao neposredna pomoć narodno-oslobodilačkom pokretu. Sve je to imalo negativne posljedice na razvoj NOP-a koje je trebalo savladati da bi se razvijao svojim tokom u 1941. godini i za sve vrijeme njegovoga trajanja.

Narodnooslobodilački pokret na Kosovu imao je svojih specifičnosti na koje je ukazao dr Milutin Folić u prilogu — Kosovo 1941. godine. I na tome se području osjećao problem kadrova još prije aprilskog rata 1941. godine. Oblasni komitet KPJ bio je vezan za Pokrajinski komitet KPJ Crne Gore, što je uticalo na nacionalnu strukturu članova KPJ. Naime, najviše članova bili su Crnogorci, premda su druge nacionalnosti brojnije na tome području. Položaj Albanaca u međuratnoj Jugoslaviji bio je veoma nepovoljan, pa je okupator, znajući za to, dao Albancima sva prava koja nijesu imali u bivšoj Jugoslaviji. To je, naravno, išlo na štetu drugih naroda koji su protjerivani sa Kosova. Ti izbjeglice u velikom broju dolazili su u Crnu Goru. Istoriografija je konstatovala da je od tih izbjeglica kontrarevolucija jačala svoje redove. Dr Folić konstatuje da je među njima bilo i iskusnih revolucionara koji su jačali poziciju NOP-a u krajevima gdje su dolazili i radili. Tu činjenicu istoriografija je do sada neopravdano zapostavljala.

Svakako takav je razvoj događaja bio nepovoljan za stanje na Kosovu, u prvom redu zato što je sa izbjeglicama otišao i znatan broj iskusnih revolucionara koji su značajnije mogli uticati na to da se zavedene mase odvoje od okupatora i da im se razbije iluzija kako su okupatori došli kao oslobodioci. KPJ na Kosovu, koja je imala oko 500 članova i oko 1000 članova SKOJ-a, vrlo je teško u tom pogledu uticala na albanske mase, što je konstatovao Oblasni komitet KPJ na sastanku u junu 1941. godine.

Kao uslov za početak oružanih akcija u duhu odluka CK KPJ o početku oružanog ustanka, valjalo je prethodno obnoviti partijske organizacije, unaprijediti njihov rad u uslovima okupacije i politike okupatora, koja se oslanjala na poznatu krilaticu *divide et impera*. Dr M. Folić navodi kao otežavajuću okolnost za početak ustanka i pismo M. Dilasa iz jula 1941. godine, u kojem je sugerisano partijskom rukovodstvu na Kosovu kako ne postoje uslovi za širi ustanak i da se treba orijentisati na manje diverzantske akcije.

Ozbiljnije oružane akcije uslijedile su nakon 30/31. jula 1941. godine, kada je rudnik »Trepča« kod Kosovske Mitrovice bio onesposobljen za 12-časovni rad, akcijom diverzantskih grupa. U jesen 1941. godine osnivaju se vojne jedinice do nivoa NOP odreda, koje potkraj 1941. godine raspolažu sa više od 1000 boraca.

Prilog generala Milije Stanišića odnosi se na stanje u Crnoj Gori 1941. godine. U uvodnim napomenama pošao je veoma daleko u istorijsku prošlost — tražeći tamo korijene ponašanja crnogorskog naroda u 1941. godini. U tom kontekstu naveo je i neke zanimljive podatke. Naime, cio svijet se, na primjer, u vojsci razbraja sa — prvi — drugi, a u Crnoj Gori — prvi — ja do njega. To,

međutim, nije nikakav vic ili šala, već bitna karakteristika svijesti čovjeka sa kojom je ušao i u trinaestojulski ustanak 1941. godine. Bez obzira na političku platformu, bez obzira na to što ga je KPJ pripremala i vodila, taj je ustanak okupio sve Crnogorce koji su bili sposobni za oružje. Dakle, oko 30.000 ustanika već prvoga dana borbe. Ne zato što je KPJ u Crnoj Gori bolje radila ili zato što su njeni članovi bili iskusniji, već i zbog uslova u kojima se razvijao taj čovjek i položaja koji je imao u društvu. KPJ ga poziva da počne sa manjim akcijama, kako je ustanak i počinjao u drugim krajevima Jugoslavije, a on ide u veličanstveni ustanak, zbog kojega je italijanski ministar inostranih poslova grof Čano zapisao u svom Dnevniku da je umiriti Crnogorce, isto što i orati more.

Crna Gora žrtvovala je svoju samostalnost 1918. godine u interesu zajedničke države jugoslavenskih naroda. Njen položaj u međuratnoj Jugoslaviji nije bio takav da bi se lile suze zbog sudbine koju je Jugoslavija doživjela u aprilskom ratu 1941. godine. Najzad, okupacioni sistem u Crnoj Gori bio je najblaži od svih koji su uspostavljeni u Jugoslaviji 1941. godine. Pa ipak je ustanak 13. jula 1941. godine bio izuzetno masovan, i to je njegova osnovna karakteristika. Tu osobinu će poprimiti i NOP za sve vrijeme njegova trajanja u Crnoj Gori. Seljaci čine oko 70% ukupnog članstva KPJ u Crnoj Gori. To je daljnja specifičnost NOP-a Crne Gore. To je i opasnost za uspjeh pokreta zbog neukosti seljaka. Zato se KPJ okreće inteligenciji, koja je veoma brojna, iako je Crna Gora relativno mala. Prisustvo inteligencije u revolucionarnom pokretu Crne Gore daje mu još jedno obilježje. General Stanišić je iznio rezultate svojih istraživanja koja govore da su Crnogorci na beogradskom univerzitetu 1939. godine činili 62 procenta ukupnog broja studenata.

Crnogorski narod je 1941. godine imao da riješi nekoliko dilema koje su sudbinski uticale na dalji razvoj političkih događaja: 1) paktirati sa fašizmom ili sa Rusima u osnovnim konfrontacijama snaga u drugom svjetskom ratu, 2) boriti se za samostalnu Crnu Goru ili Jugoslaviju, 3) da li za buržoasku ili socijalističku Jugoslaviju. Te tri dileme nametala je objektivna situacija uslovljena složnošću i specifičnošću odnosa koji nijesu opterećivali druge krajeve Jugoslavije. Istorijska je istina da je KPJ usmjerila crnogorski narod na pronalaženje pravoga puta, kao što je tačno da je upravo taj put odgovarao političkom ubjedenju, svijesti i mentalitetu crnogorskog čovjeka.

U 1941. godini pravljene su i neke greške koje su objašnjavane subjektivnim slabostima. Milija Stanišić zalaže se da se daju i objektivni uslovi u kojima djeluju te ličnosti, odnosno u kojima se ispoljavaju te subjektivne slabosti. Pri tome valja imati u vidu da su postojala i kolebanja u rukovodstvu NOP-a u pogledu strategije i taktike NOR-a i revolucije.

Na isti način M. Stanišić je jednako argumentovano govorio o oseci ustanka u Crnoj Gori, kada je na svakog četvrtog stanovnika Crne Gore — računajući i djecu, žene i starce — okupator angažovao po jednog dobro naoružanog i uvježbanog vojnika, odnosno ukupno 100.000 vojnika. Stanišić je iznio svoje već poznate stavove o pljevaljskoj bici 1. decembra 1941. godine, koji su dobili punu podršku u Kardeljevoj interpretaciji te značajne bitke našega narodno-oslobodilačkog rata.

Dr Zdravko Klanjšček ukazao je na specifičnosti Slovenije u 1941. godini. Podsjetio je da ujedinjenje 1918. godine nije obradovalo Slovence, zato što je trećina Slovenaca ostala izvan granica prve države ujedinjenih južnoslovenskih

naroda. Pa ipak je Slovenija branila tu Jugoslaviju u aprilskom ratu 1941. godine. Odbačene su sve stranačke razmirice i istaknuta potreba svenarodnog jedinstva za odbranu slobode i nezavisnosti. U aprilskom ratu bilo je snažnog otpora i herojstva, što je bio izraz da se u Sloveniji ne prihvati politika fašizma.

Poraz u aprilskom ratu 1941. godine bio je teško razočarenje za slovenački narod, koji je s razlogom strahovao za svoju sudbinu. Pri tome su istaknute Hitlerove riječi prilikom okupacije Maribora: — Učinite mi ovu zemlju opet njemačkom! — I zaista okupator je bez skrupula nastojao da realizuje tu želju vođe Trećeg Rajha. Počela je najsurovija denacionalizacija slovenačkog naroda. Spaljeno je oko 2,5 miliona knjiga. Iz njemačke okupacione zone u Sloveniji iseljeno je 80.000 Slovenaca. Namjesto njih naseljeno je oko 15.000 Nijemaca. Isto postupaju i italijanski i mađarski okupatori.

Planovima okupatora o denacionalizaciji Slovenaca suprotstavila se KP Slovenije, koja je u aprilskom ratu 1941. godine imala oko 1000 članova u radničkim centrima. Inicirala je osnivanje oslobodilne fronte Slovenije koja se konstituše u aprilu 1941. godine kao protivimperijalistička fronta. U vrijeme osnivanja sačinjavali su je članovi KPJ, kulturni radnici, hrišćanski socijalisti i demokratski sokoli. Broj političkih grupacija Osvobodilne fronte neprestano je rastao, pa je tako vrlo brzo postala masovna oslobodilačka organizacija rodoljuba Slovenije. Njen politički program bio je veoma precizan i jasan: slobodna Slovenija u demokratskoj i ravnopravnoj Jugoslaviji.

Iako je akcenat dan političkom radu sa masama, odmah nakon okupacije Slovenije počinju diverzantske akcije na načelima koje je usvojila Osvobodilna fronta. Do 22. juna 1941. godine bile su vojnički i politički konstituisane organizacije Osvobodilne fronte na čitavom području Slovenije. Prikupljeno je toliko oružja i municije u nekim krajevima Slovenije da se koristilo čak do jeseni 1943. godine. Najjači je ustanak u takozvanoj njemačkoj zoni. U jesen 1941. godine osnovano je 19 partizanskih odreda sa oko 800 boraca. Snaga, međutim, nije samo u broju, već i u organizovanosti i svakodnevnim organizovanim akcijama.

Iako se slobodna teritorija javlja tek u proljeće 1942. godine, izgrađuje se sistem odbora Osvobodilne fronte, koji će prerasti u NOO kao organe nove revolucionarne vlasti. Samo u Ljubljani je u avgustu 1941. godine postojalo oko 300 odbora Osvobodilne fronte. U istom smislu u oktobru 1941. godine iz Osvobodilne fronte Slovenije izrasta Slovenački NOO kao predstavničko tijelo i rukovodeći politički organ narodnooslobodilačkog pokreta. Taj odbor donio je nekoliko značajnih odluka: 1) uključivanje partizanskih odreda Slovenije u sastav partizanskih odreda Jugoslavije, 2) zaštita slovenačkog naroda i pokreta za oslobođenje uz opomenu da su svi odgovorni za drugačiji rad, i 3) narodni porez. Na početku 1942. godine u Sloveniji postoji 2058 boraca u partizanskim jedinicama od kojih je bilo 61% radnika. Bila je to dobra osnova za proljećnu partizansku ofanzivu kada je stvorena značajna slobodna teritorija u Sloveniji. Već tada je postojao normativni akt o ustrojstvu partizanskih odreda. U njih može stupiti svako bez obzira na političko ubjeđenje, pod uslovom da prihvata norme partizanske zakletve. U tome dokumentu postoje i odredbe o partizanskom sudstvu.

Upravo zbog takve organizovanosti, Osvobodilna fronta je s pravom smatrana državom u državi. Zbog njene organizovanosti kontrarevolucija u Sloveniji nije

ni pokušala da istupi sa svojim programom i radom u 1941. godini, već će to učiniti na polovini 1942. godine, što se takođe može smatrati specifičnim.

Dr Zdravko Antonić govorio je o Bosni i Hercegovini u 1941. godini. Pošto je dao kritički osvrt na dosadašnju historiografiju, ukazao je na specifičnosti karakteristične za Bosnu i Hercegovinu.

U Bosni i Hercegovini postojale su tri vjeroispovijesti čije su se centrale nalazile izvan njene teritorije. Bosna i Hercegovina bila je interesna sfera Italije i Njemačke, a ušla je u sastav kvislinške Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941. godine. Takva isprepletenost interesa zakomplikovala je ionako složene odnose u Bosni i Hercegovini 1941. godine.

Okupator i njegovi ustaški saradnici pokazali su izuzetnu okrutnost, posebno prema Srbima i Jevrejima, kao i prema komunistima svih nacionalnosti. Teror okupatora izazvao je otpor koji je prerastao u impozantni junski ustanak u Hercegovini 1941. godine. Okupatorska propaganda pothranjivala je nacionalni antagonizam pa je ustanak predstavila kao velikosrpski pokret. Na drugoj strani četništvo se od prvog dana javlja sa revanšističkim tendencijama prema nesrpskim narodima u Bosni i Hercegovini.

KPJ kao jedina organizovana snaga otpora nije bila brojna kao u drugim krajevima zemlje. Imala je oko 800 članova i oko 2000 članova SKOJ-a, ali je njeno članstvo bilo ravnomjerno raspoređeno na čitavoj teritoriji. U pripremama za ustanak razvijena je živa politička aktivnost. Od samog početka KPJ je afirmisala bratstvo i jedinstvo. Na širokoj platformi NOB-a bilo je dovoljno mjesta za sve patriote svih nacionalnosti, vjeroispovijesti i stranačke pripadnosti. Ustanak 1941. godine zahvata čitavu Bosnu i Hercegovinu sa jako izraženim ustaničkim centrima, kao što su Sarajevo, Tuzla, Drvar, odnosno Bosanska krajina i Hercegovina. Stvorena je velika slobodna teritorija na kojoj se osnivaju organi revolucionarne vlasti. Izrazit primjer organizovane vlasti predstavlja revolucionarno vijeće u Drvaru. Na toj teritoriji potkraj 1941. godine operiše 12 NOP odreda, od kojih su neki imali i do 2000 boraca. To je bilo tim značajnije, jer je to područje, nakon pada Užičke Republike potkraj novembra 1941. godine, postalo centar narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. U obrnutom smislu to je bila velika pomoć rukovodstvu NOP-a Bosne i Hercegovine da savlada neke slabosti koje su ugrožavale njegovo jedinstvo, bez kojega se teško moglo računati na uspjeh.

Dr Ivan Jelić govorio je o situaciji u Hrvatskoj 1941. godine.

Osvrćući se na dosadašnju historiografiju, zaključuje da nema dileme u ocjeni uloge i značaja 1941. godine u revolucionarnoj prošlosti naroda toga kraja. Politička situacija bila je vrlo složena i karakterišu je žestoki sukobi i sudari, konfrontacije političkih programa i koncepcija. Posebno je istakao nastale promjene u hrvatskom građanskom društvu, zatim osnovne probleme u pokretanju oslobodilačke borbe, i najzad utemeljivanje društveno-političke osnove NOP-a u Hrvatskoj.

Zanimljiva su Jelićeva razmatranja o položaju Hrvatske seljačke stranke (HSS) u uslovima kapitulacije Jugoslavije, odnosno proglašenja kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. Lider HSS — dr Vlatko Maček koji je bio član vlade Kraljevine Jugoslavije u godinama pred i u aprilskom ratu 1941. god. — dao je blagoslov Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, iako je bio uvjeren u poraz fašizma u drugom svjetskom ratu. Mačeka je ta ista NDH poslala u logor Jasenovac i

za sve vrijeme rata ga držala u kućnom pritvoru. Dr Jelić zaključuje da su upravo takva HSS i takav Maček bili mnogo opasniji za narodnooslobodilački pokret, nego da su stupili u otvorenu saradnju sa ustašama. Velikohrvatski nacionalizam, izražen u ustaštvu, traži oslonac u fašizmu, dok velikosrpski nacionalizam, izražen u četničkom pokretu Draže Mihailovića, ima oslonac u zapadnim saveznicima. U tom dvojstvu dva jaka nacionalistička pokreta djeluju HSS i Maček — koji svoj velikohrvatski koncept nastoji da realizuje u Hrvatskoj u sastavu Jugoslavije.

Narodnooslobodilački rat predstavlja nastavak tih borbi, odnosno nastavak tako koncipirane politike, drugim sredstvima. KPJ djeluje sa pozicije da — bez obzira na uslove u međuratnoj Jugoslaviji — nema oslobođenja za bilo koga u uslovima okupacije. Ona ne priznaje nikakve podjele i odmah od početka protivi se političkim kombinacijama, u osnovi kojih je oslonac na okupatora umjesto borba protiv njega. Međutim, ono što je bilo jasno u glavama rukovodstva NOP-a, ono što je sazrijevalo kod iskusnih revolucionara i provjerenih patriota, nije tako lako shvatano i brzo prihvatano u svijesti najširih slojeva naroda. Zbog toga se uporno politički djeluje u narodu, pripremaju se odluke, pa se tek onda upućuje poziv za ustanak, dok se u nekim drugim sredinama radilo gotovo obratno.

Izvjesta kriza ustanka postoji još prije nego što je i počeo. Naime, u ustaškom teroru stradalo je u 1941. godini oko 700 rukovodećih kadrova KPJ. Zbog toga se u prvi mah računalo da oružana borba počne sa diverzijama koje bi s vremenom prerasle u pravi partizanski rat. Takva je ideja ubrzo odbačena i zbog činjenice da je Tito, iako se nalazio u Beogradu, bio u svakodnevnoj vezi sa rukovodstvom KP Hrvatske, te je redovno obavještavan o aktuelnom stanju i slao dragocjene sugestije.

Dr Jelić ustvrdio je da je takvu ideju o početku oružanih akcija u Hrvatskoj sugerirala Kominternu. Naime, Zagreb je bio centar Kominterne za Jugoslaviju. Sve depeše iz Moskve prvo su dolazile u KP Hrvatske, pa su tek poslije toga odašiljane u Centralni komitet KPJ. Otuda je bez znanja Tita i CK KPJ Kominternu smijenila CK KP Hrvatske, navodno zbog neaktivnosti. Sumnjalo se čak i u takvog komunistu kakav je bio Rade Končar. Tek nakon Titove intervencije, neutralisan je politički uticaj »čovjeka od povjerenja Kominterne«, koji je radio u Zagrebu.

Iako je srpski živalj počeo otpor zbog terora ustaša mnogo ranije, pravi ustanak dolazi kao rezultat rada KPJ među seljačkim masama u Hrvatskoj. Revolucija nije tretirana kao nastojanje za obnovu stare, već kao borba za novu Jugoslaviju. Međutim, nije se moglo oštro udariti po HSS i Mačeku iz taktičkih razloga. To bi odbijalo mase u čijoj je svijesti Maček bio uzdignut do mučenika koji čami u ustaškom logoru. Rukovodstvo NOP-a u Hrvatskoj upravo tako je shvatilo svu suptilnost političke situacije, pa je uporno politički djelovalo, što je na kraju i omogućilo razmah narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj.

Dr Rastko Terzioski je u svom saopštenju posebno istakao politiku bugarskog okupatora u Makedoniji. Njegovo izlaganje zasniva se na arhivskim istraživanjima, analize su mu veoma precizne, a zaključivanja vrlo zanimljiva. Najnovija istorija makedonskog naroda govori da je jedno ropstvo zamjenjivano drugim — još težim i mučnijim. Tragedija naroda je bila to veća, jer su oslobodilačke misije završavale okupacionim stanjem.

U drugoj polovini aprila 1941. Makedoniju je okupiralo više od 60.000 vojnika, policajaca, graničnih jedinica i predstavnika administrativnog aparata. Na svaki kvadratni kilometar teritorije dolazila su po četiri okupatorska vojnika, a na svakih 17 Makedonaca po jedan okupatorski vojnik. Kako se rat širio, broj okupatorskih vojnika uvećavao se, tako da je 1944. na svakih 9 Makedonaca dolazio po jedan okupatorski vojnik.

Bugarski okupatori su dobili veći dio Makedonije, zatim dio južne i istočne Srbije, dijelove Egejske Makedonije, istočne Trakije i ostrva Tasos i Samotraki. Tako proširena Bugarska imala je 157.000 km² i oko 8,5 miliona stanovnika. Jedan i po puta je veća od NDH, tri puta od Srbije, više puta je veća od takozvane Velike Albanije, a čak 11 puta veća od Guvernerstva Crne Gore. Pa ipak, sve je to bilo manje od ideala carske Bugarske. Bugarski nacionalizam tražio je još više. Na okupiranom području uspostavljen je režim oštih represalija. U Makedoniji se otvaraju bugarske škole, u škole se uvodi bugarski jezik, prisvaja se kultura makedonskog naroda, mobilizuju se Makedonci u bugarsku vojsku, eksploatiše se makedonska privreda, itd. Jakom pritisku izložene su i narodnosti i etničke grupe koje žive u Makedoniji: Albanci, Turci, Srbi, Crnogorci, Jevreji, Romi, Vlasi i dr. Sve je to nebugarsko stanovništvo koje mora biti protjerano ili likvidirano.

U takvim uslovima KPJ priprema ustanak. Dr Terzioski smatra da se u našoj istoriografiji pretjeralo, kada je sve o ustanku u Makedoniji 1941. godine svela na sukob u rukovodstvu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Tim se dobija pogrešna slika pasivnosti koja vlada na širem prostoru Makedonije. Tako se umanjuje značaj pozitivnih snaga KPJ, njihove aktivnosti koja je i dovela do prevazilaženja slabosti u partijskom vrhu. Tu svoju tezu dr Terzioski potkrepljuje podacima iz rada partijskih organizacija — u Prilepu, Tetovu, Kumanovu, Bitoli, Strumici, Ohridu — koje intenzivno rade na pripremama za ustanak odmah nakon aprilske kapitulacije 1941. godine.

Antipartijski rad Metodija Šatorova dr Terzioski ne svodi na lični motiv. Naprotiv, Šatorov nije nespretno, naivno i neupućeno griješio. On se svjesno uklapao u strateške zahtjeve Komunističke partije Bugarske, koja je prihvatila okupaciju Makedonije, što je značilo da postane sastavni dio carske Bugarske. Zbog toga je bitka makedonskih komunista sa šarloizmom bila i bitka protiv uticaja Komunističke partije Bugarske koja nije priznavala postojanje Makedonaca. Nakon što je uz pomoć Centralnog komiteta KPJ savladan taj stav Šatorova i uticaj KP Bugarske, ustanak u Makedoniji počeo je 11. oktobra 1941. godine.

Zajednički su izdavači te zanimljive publikacije Republički zavod za unapređivanje školstva i Društvo istoričara Crne Gore. Tom knjigom oni nastavljaju lijepu praksu da svojim publikacijama što više približe najnovija naučna dostignuća nastavi istorije, odnosno mnogobrojnim nastavnicima i profesorima istorije, đacima i studentima kojima je ta knjiga i namijenjena. Nema sumnje da će ona predstavljati nezamjenjivo štivo u nastavi istorije.

Zoran Lakić